

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

Розвиток конституціоналізму як елемент сучасної правової культури в Україні

К. Бабенко

кандидат юридичних наук

У статті досліджується специфіка утвердження цінностей конституціоналізму в Україні як невід'ємного елемента сучасної правової культури. Автор доводить, що однією з умов ефективного конституційного регулювання суспільних відносин є вкорінення традицій конституціоналізму у практику державно-правових відносин, наявність достатніх знань про конституцію і поваги до неї як на рівні професійної, так і загальної правової культури.

Ключові слова: конституціоналізм, правова культура, Конституція України, цінності демократії, правова держава.

Процес розвитку й удосконалення системи конституційного регулювання в сучасній Україні пов'язаний з низкою факторів, серед яких особливу роль відіграє не тільки загально визнаний аспект «якості» конституційного законодавства (на це абсолютно чітко звертає увагу вітчизняний фахівець О. Ющик, який зазначає, що саме від якості законодавства і законодавчого процесу залежить те, яким чином право функціонує у суспільстві і виконує свою регулятивну функцію¹), що відображає об'єктивно-правовий вимір конституційного регулювання, а й суб'єктивний аспект, що стосується сприйняття цінностей конституційного регулювання, культивування всебічного розуміння і визнання соціального призначення конституції, поваги до неї, а також до тих інститутів, які встановлюються чинним конституційним правом України. Зважаючи на це, до групи базових питань, які нині досліджуються наукою конституційного права, потрапляє і проблема утвердження конституціоналізму як незаперечної цінності суспільно-правового розвитку². При цьому йдеться не про безпідставне розширення сфери конституційно-правових досліджень, про небезпеку чого цілком справедливо попереджає В. Тацій, а про вивчення тих необхідних детермінант, принципів, які на практиці визначають конституційний розвиток і конкретні процеси конституційного регулювання. Дійсно, якщо конституційне право не можна уявити без цілісної системи загально визнаних ідей та ідеалів конституціоналізму, які формують правосвідомість учасників конституційно-правових відносин і визначають їх сутність,

¹ Ющик О. І. До питання методології пізнання законодавчого процесу в Україні // Право України. – 2009. – № 10. – С. 89–95.

² Тацій В. Актуальні питання розвитку вітчизняного конституціоналізму на сучасному етапі державотворення // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 3 (54). – С. 41.

то цілком логічно, що і весь процес конституційного регулювання повинен дослідуватися у тому числі й у контексті становлення правосвідомості учасників конституційно-правових відносин, утвердження універсальних цінностей конституціоналізму, формування нового типу правової культури.

Актуальність звернення до цієї проблеми пояснюється такими причинами. По-перше, сучасна державотворча і правотворча практика України дедалі переконливіше засвідчує проблему розходження між об'єктивним рівнем розвитку суспільних відносин і тими правовими нормами, які покликані їх врегульовувати. Унаслідок цього поглиблюється диференціація між «фактичною» і «юридичною» конституцією, що у свою чергу поступово нівелює роль конституційного права (і права в цілому) у житті й розвитку суспільства. Однією з причин такого розриву є відсутність або нерозвиненість на рівні сучасної правової культури суспільства цінностей конституціоналізму. Це означає, що конституціоналізм в Україні тільки набуває ознак невід'ємного елементу правової культури і правової свідомості суспільства (наразі під поняттям «правова свідомість» ми маємо на увазі «оцінку права, що існує у суспільстві, відображає критику чинного права, формує певні надії і побажання щодо правової сфери, її змін, яка визначає, що вважати правомірним і неправомірним»¹).

По-друге, подальший розвиток конституційного права України не може не враховувати й суб'єктивного елементу його реалізації, адже у багатьох випадках проблема полягає не стільки у відсутності або суперечності тих чи інших конституційних норм, скільки у банальному небажанні їх виконувати. З огляду на це конституціоналізм в Україні має стверджуватися не тільки шляхом удосконалення чинного конституційного законодавства, наповнення його новими загальновизнаними гуманістичними принципами і цінностями, розробкою нових конституційних процедур, які дозволили б посилити гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні тощо, а й через становлення нового типу правової культури, одним з найважливіших елементів якої є конституціоналізм, його цінності і принципи.

По-третє, процес конституційного регулювання будь-яких суспільних відносин не може здійснюватися виключно на основі примусово-репресивної моделі, коли головною причиною дотримання конституції є наявність жорстких реальних санкцій, які невідворотно застосовуються у разі її порушення. Не заперечуючи і не применшуючи ролі інститутів конституційної відповідальності, слід звернути увагу й на те, що у розвинутих демократичних державах часто головним стимулом дотримання конституції є повага до неї, а також незаперечне визнання конституціоналізму як базисної цінності правової культури та правової свідомості.

Таким чином, ставлячи за мету дослідити роль утвердження і розвитку конституціоналізму як невід'ємного елементу сучасної правової культури громадян України, ми повинні розв'язати такі конкретні завдання:

а) охарактеризувати поняття конституціоналізму та розкрити його значення для функціонування системи конституційного регулювання; б) визначити роль

¹ Венгеров А. Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. — М., 2000. — С. 293–294.

принципу верховенства конституції як центральної ідеї сучасного конституційного регулювання; в) окреслити специфіку трансформації цінностей конституціоналізму в сучасній національній правовій культурі.

Характеризуючи існуючі в сучасній науці конституційного права підходи до визначення поняття конституціоналізму, слід зазначити, що на доктринальному рівні сформувалося одразу декілька основних традицій його розуміння. Зокрема, на думку деяких дослідників, конституціоналізм слід розуміти насамперед як специфічну практику конституційного будівництва, реалізації конституції, її охорони та існуючого конституційного ладу¹. Одночасно конституціоналізм постає як забезпечена державою системність конституційних явищ, що охоплюють весь процес конституційного регулювання і конституційного розвитку². На думку інших дослідників, у визначенні поняття конституціоналізму наголос має бути зроблено не стільки на практичному аспекті, скільки на теоретичному. Зокрема, С. Авак'ян зазначає, що конституціоналізм є перш за все системою уявлень щодо загально-демократичних і загальноцивілізаційних цінностей влаштування державного і суспільного життя³. Ці уявлення визначають найбільш загальні напрями розвитку держави і суспільства, метою яких є утворення демократичної політичної системи, громадянського суспільства і правової держави. Саме в цьому аспекті надає визначення поняттю «конституціоналізм» А. Пархоменко: «Конституціоналізм – це не певний державно-правовий стан або режим, а радше рух до правової конституційної держави, в якій конституція, як Основний Закон країни, закріплює основні принципи демократичного конституційного ладу: народовладдя, верховенство права у житті суспільства, зв'язаність держави у своїй діяльності правовими законами, непорушність прав і свобод людини, поділ влади, державний суверенітет, політичний плюралізм, самостійність місцевого самоврядування тощо»⁴.

Певною мірою спробою зняти суперечності між цими двома методологічними підходами була позиція Н. Бобрової, яка визначила декілька базових параметрів, що характеризують феномен конституціоналізму. На її думку, конституціоналізм є складним явищем державної і суспільної організації, яке можна визначити одночасно як: а) систему ідей і концепцій; б) тип і спосіб взаємодії в системі органів державної влади і суспільства; в) тип конституційного ладу; г) тип нормативної системи правової основи країни; ґ) юридичний результат реалізації конституційних норм, принципів та інститутів конституційного права; д) засіб вирішення політичних криз та розв'язання конфліктів у державі і суспільстві⁵.

¹ Словська І. Є. Поняття конституціоналізму // Держава і право: 36. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – Вип. 18. – С. 151.

² Федоренко В. Л. Система конституційного права України як складник класичного конституціоналізму // Конституція і конституціоналізм в Україні: вибіркові проблеми. 36. наук. пр. / Відп. ред. П. Ф. Мартиненко, В. М. Кампо. – К.: «Купріянова», 2007. – С. 58.

³ Авак'ян С. А. Конституционализм. Конституционное право. Энциклопедический словарь. – М., 2000. – С. 304–305.

⁴ Пархоменко А. Г. Идеи российского конституционализма и их реализация в отечественном конституционном (государственном) праве. – М., 1998. – С. 17.

⁵ Боброва Н. А. Конституционный строй и конституционализм в России. – М., 2003. – С. 24–25.

На нашу думку, такий спосіб тлумачення поняття конституціоналізму є найбільш коректним, оскільки дозволяє не тільки об'єднати декілька підходів до вивчення феномена конституціоналізму, а й забезпечує теоретико-методологічні основи для подальшого дослідження такого явища, як конституційна держава. Дійсно, обов'язковою частиною визначення конституційної держави є встановлення того, якою мірою в ній реалізовано і забезпечено ідеї, цінності і принципи конституціоналізму. Невипадково, В. Гессен у своїй відомій праці «Основи конституційного права» писав, що конституційна держава є зовнішнім виразом втілення системи конституційних принципів, кожен з яких рівною мірою визначає розвиток як суспільства, так і держави¹. Нагадаємо, що ще на початку минулого століття до цієї теми зверталися такі визнані дореволюційні юристи, як Ф. Кошкін, Н. Карєєв, С. Котляревський, М. Рейснер, С. Корф та інші. Серед сучасних вітчизняних конституціоналістів до цієї проблеми звертаються О. Скрипнюк, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, В. Тихий, Ю. Барабаш, В. Федоренко, А. Георгіца, О. Петришин та інші.

Не зупиняючись на докладнішому аналізі всіх окреслених дефініцій, зазначимо, що феномен конституціоналізму може виникнути тоді, коли поняття держава розуміється як специфічний складний політико-правовий інститут, що виконує передбачені конституційними нормами функції регулювання суспільних відносин засобами правового й політичного впливу, коли і над державою, і над суспільством височіє право, яке не зважаючи на свій генетичний зв'язок з суспільством, а також з державою, все ж таки може регулювати державні, суспільні та державно-суспільні відносини. В цьому плані конституціоналізм може бути визначено як «особливу систему конституційно-правових відносин, що опосередковують у загальному вигляді повновладдя народу і його суверенітет»². Таким чином, саме завдяки універсальності та загальній значущості закріплених у конституції принципів і цінностей, остання постає як найвищий правовий акт, норм якого однаково дотримуються і держава (в особі її органів і посадових осіб), і суспільство. Також, як справедливо зазначає О. Лютюк, конституція за визначенням покликана сприяти збалансованості роботи державного механізму, розподілу владних повноважень, що є необхідною умовою для ефективного зміцнення основ громадянського суспільства, побудови правової держави, розвитку механізмів узгодження інтересів різних соціальних груп, зниження ідеологічної конфронтації³.

Водночас слід звернути особливу увагу на те, що конституціоналізм як один з факторів процесу конституційного регулювання суспільних відносин – це не стільки формально закріплена система юридичних норм, скільки дієвий та ефективний механізм забезпечення успішного суспільного розвитку. Зокрема, про це пише В. Горбатенко, який, попереджаючи про небезпеки «уявного конституціоналізму», слушно наголошує, що феномен розриву між Конституцією Украї-

¹ Гессен В. М. Основи конституционного права. — Пг., 1918. — С. 31–32.

² Мелашенко В. Ф. Основи конституційного права України: Курс лекцій. — К., 1995. — С. 192

³ Лютюк О. С. Перегляд та розвиток сучасних конституцій // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2007. — № 6 (68). — С. 7.

ни та реаліями національного суспільно-політичного життя, які об'єктивуються у конкретних політико-правових відносинах, спричиняє руйнацію самої ідеї конституціоналізму в Україні, позбавляючи її справжнього змісту¹.

У цьому ж аспекті не можна не згадати цікаві аргументи О. Кутафіна. На думку цього російського конституціоналіста, «конституціоналізм, подібно до самої конституції, може бути як реальним, так і фіктивним, або удаваним... конституціоналізм є фіктивним тоді, коли конституція, що побудована на його ідеях, і реальність розходяться»². Тому сам факт наявності конституції та закріплених у ній гуманістично-ліберальних цінностей ще не є запорукою існування і практики конституціоналізму. Адже бувають і, так звані, формальні декларації чи паперові конституції³. Більше того, наголос виключно на формальних ознаках конституціоналізму може спричинити істотні деформації щодо його адекватного сприйняття. Унаслідок чого конституціоналізм може легко перетворитися з елементу правової культури і практики розвитку й регулювання правових відносин на суто абстрактну теорію, що має виключно евристичну цінність.

Отже, досліджуючи процес конституційного регулювання у світлі утвердження конституціоналізму в Україні, слід наголосити на декількох гранично важливих моментах. По-перше, конституціоналізм — це цілком об'єктивна практика побудови і регулювання суспільних відносин, коли на найвищому правовому рівні визнаються і гарантуються ідеали конституційної демократії (йдеться про такий політичний режим та режим державного управління, що заснований на принципах народного суверенітету, верховенства права, пріоритету прав і свобод людини і громадянина, законності тощо, який визнає конституцію Основним Законом суспільства і держави), які, у свою чергу, забезпечуються відповідним нормативно-правовим фундаментом (система конституційного законодавства).

По-друге, цінність і роль конституціоналізму як певної практики регулювання суспільних відносин полягає у тому, що він безпосередньо пов'язаний з фактичним політичним режимом. Це означає, що режим організації і функціонування публічної влади, сформований у тій чи іншій країні, повинен чітко відповідати конституції, що фактично унеможливує виникнення істотних розбіжностей між конституційною моделлю регулювання суспільних відносин і тією об'єктивною практикою, що укорінена у цьому суспільстві.

По-третє, конституціоналізм як певна наддержавна і надпартійна ідеологія (про цей аспект у визначенні поняття конституціоналізму зазначає відомий російський дослідник В. Нерсисянц⁴) містить низку специфічних правових цінностей і принципів, серед яких особливе місце посідає принцип верховенства конституції. Саме він є основою для визнання специфічного статусу конституції, яка

¹ *Європейська інтеграція України: Політико-правові проблеми* / За ред. В. П. Горбатенка. — К., 2005. — С. 15.

² Кутафин О. Е. *Российский конституционализм*. — М., 2008. — С. 47.

³ Медушевский А. Н. *Сравнительное конституционное право и политические институты: Курс лекцій*. — М., 2002. — С. 81.

⁴ Нерсисянц В. С. *Конституционализм как общегосударственная идеология // Конституционно-правовая реформа в Российской Федерации: Сб. ст. / Отв. ред. Ю. С. Пивоваров*. — М., 2000. — С. 6–7.

містить норми і положення, що є рівною мірою обов'язковими і для суспільства і для держави в особі будь-яких її органів (включаючи й найвищі). Цей принцип є базисом формування і реального забезпечення конституціоналізму як чіткої практики розвитку суспільних відносин, оскільки всі інші конституційні принципи (народного суверенітету, верховенства права, законності, пріоритету прав і свобод людини і громадянина, гарантованості місцевого самоврядування, поділу державної влади тощо) напряду залежать від того, чи гарантовано у державі принцип верховенства конституції¹.

Наразі ми цілком свідомо зробили наголос на ролі принципу верховенства конституції, оскільки всі інші принципи та інститути, які характеризують конституційну державу, є імперативними саме завдяки тому, що проголошені визначальними на рівні конституції як Основного Закону держави і суспільства. Дійсно, всі без винятку правові норми, якими визнається народний суверенітет, гарантуються права і свободи людини і громадянина, визначаються межі повноважень органів державної влади, закріплюється інститут місцевого самоврядування тощо, стають визначальними для всієї системи нормативно-правових актів через те, що вони містяться в Конституції.

Цей важливий аспект свого часу було всебічно проаналізовано В. Четверніним, який писав, що конституція для демократичної конституційної держави є «належною формою засадничого узаконення правового характеру організації і функціонування влади в її відносинах із суб'єктами громадянського суспільства»². Такий «фундаментальний характер конституції» надає особливу юридичну силу тим положенням, що в ній містяться, робить їх імперативними і гарантує їм найвищий рівень конституційного захисту, а інколи — навіть незмінність. Відомо, що у багатьох сучасних конституціях містяться такі положення, які самими ж конституціями визнаються незмінними. Як приклад можна навести положення частини першої статті 157 Конституції України, в якій встановлюється: «Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України».

Тобто навіть об'єктивна зміна державних або суспільних інтересів, які гіпотетично допускають обмеження чи скасування тих чи інших прав людини, не може послужити підставою для зміни конституції в цій частині. Більше того, подібні зміни навіть не можуть бути внесені на розгляд до парламенту, оскільки стаття 159 Конституції України чітко передбачає наявність висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 та 158.

По суті, цей базовий для утвердження і розвитку конституціоналізму принцип може бути визначено як принцип верховенства конституції. Його можна охарак-

¹ Погорілко В. Ф. Теоретичні проблеми сучасного українського конституціоналізму // Вісник прокуратури. — 2000. — № 2. — С. 61–62.

² Четвернин В. А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию. — М., 1993. — С. 126.

теризувати як базовий принцип організації суспільних і державних відносин у демократичній, правовій державі, який ґрунтується на визнанні за самою конституцією низки специфічних властивостей, що зумовлюють її статус у правовій системі, а також характеризують гуманний, правовий та демократичний зміст самої конституції. Серед вітчизняних дослідників його було доволі докладно проаналізовано у цікавому й змістовному циклі статей Д. Аблязова¹, який доводить, що теоретичний зміст основних вимог принципу верховенства конституції полягає у визнанні первинності конституційного регулювання, яке передбачає, що окреслена в конституції модель розвитку держави і суспільства вважається тим ґрунтом, який може бути розвинуто чи уточнено в поточному законодавстві, але саме це законодавство в жодному разі не може суперечити конституції чи виступати засобом обмеження конституційних норм.

Однак і конституціоналізм у цілому (включаючи і його фундаментальні принципи), і конституційне регулювання реалізуються не в механічному, а в соціальному середовищі. Це означає, що всі суб'єкти конституційних відносин є носіями не лише того чи іншого типу правової свідомості (індивідуальної або колективної), а й певної правової культури. Протягом тривалого часу цей фактор тлумачився в науці конституційного права як прояв невиправданого суб'єктивізму, який вводить у чітку систему конституційного регулювання невизначений і релятивний елементи. Але, як доводить сучасна конституційна практика, цінності та ідеї конституціоналізму повинні встановлюватися не тільки на конституційно-нормативному рівні, а й мати суб'єктивне вираження у правовій культурі суспільства, яка відображає «якісний стан правового життя суспільства, що характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи – станом та рівнем правосвідомості, юридичної науки, системи законодавства, правозастосовної практики, законності та правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини»². Більше того, можна стверджувати, що як комплекс науково обґрунтованих ідей, ідеалів, принципів і понять конституціоналізм є необхідним елементом у структурі сучасної демократичної правової культури.

Отже, узагальнюючи результати проведеного дослідження, сформулюємо такі висновки. По-перше, конституціоналізм може бути охарактеризований як об'єктивна практика побудови і регулювання суспільних відносин, коли на найвищому правовому рівні визнаються і гарантуються ідеали конституційної демократії, що, у свою чергу, забезпечуються відповідним нормативно-правовим фундаментом. Тому як один із факторів процесу конституційного регулювання

¹ Аблязов Д. Е. Теоретико-методологічні аспекти дослідження принципу верховенства Конституції // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. — 2005. — № 27. — С. 98–109; Аблязов Д. Е. Принцип верховенства конституції та сучасні проблеми її реалізації в Україні // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. — Вип. 30. — С. 237–246; Аблязов Д. Е. Принцип верховенства Конституції і позитивне законодавство // Юридична Україна: Зб. наук. пр. — 2006. — № 5 (41). — С. 28–35.

² Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних спеціальних вищих навчальних закладів / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х., 2009. — С. 550.

суспільних відносин конституціоналізм з позицій науки конституційного права постає не стільки формально закріпленою системою юридичних норм, скільки дієвим та ефективним механізмом забезпечення прогресивного суспільного розвитку. По-друге, у системі правових цінностей і принципів, які відображають теоретичний і практичний зміст поняття конституціоналізму, особливе місце посідає принцип верховенства конституції, оскільки він становить основу для визнання специфічного статусу конституції як Основного Закону держави і суспільства. По-третє, у розвинених демократичних державах головним стимулом дотримання конституції і визнання принципу верховенства конституції є повага до неї, а також незаперечне визнання конституціоналізму як базисної цінності і правової культури, і правової свідомості. З цієї причини конституціоналізм отримує, крім свого суто об'єктивного, ще й, так би мовити, суб'єктивний вимір, перетворюючись на один з невід'ємних елементів сучасної правової культури.

Бабенко К. А. Развитие конституционализма как элемента современной правовой культуры Украины. В статье исследуется специфика утверждения ценностей конституционализма в Украине как неотъемлемого элемента современной правовой культуры. Автор доказывает, что одним из условий эффективного конституционного регулирования общественных отношений является наличие традиций конституционализма в практике государственно-правовых отношений, достаточных знаний о конституции и уважения к ней как на уровне профессиональной, так и общей правовой культуры.

Ключевые слова: конституционализм, правовая культура, Конституция Украины, ценности демократии, правовое государство.

Babenko K. The development of constitutionalism as an element of modern legal culture of Ukraine. The article investigates the specificity of the statement of constitutionalism values in Ukraine as an integral element of modern legal culture. The author proves, that of one the conditions of effective constitutional regulation of public relations is the presence of traditions of constitutionalism in practice of the state and legal relations, sufficient knowledge of the constitution and the respect to it not only at a level of professional, but common legal culture as well.

Key words: constitutionalism, legal culture, Constitution of Ukraine, values of democracy, state of law.